

Odkladanie materstva na Slovensku v generačnej perspektíve¹

Branislav Šprocha² – Pavol Ďurček³

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV a INFOSTAT –
Výskumné demografické centrum, Bratislava

Katedra humánnej geografie a demografie, Prírodovedecká fakulta Univerzita
Komenského v Bratislave

Postponement of Motherhood in Slovakia in Cohort Perspective. Fertility postponement is one of the most important trends in the demographic behavior in Slovakia after collapse of previous political regime. The reproduction model which was primarily characterized by early motherhood began to diminish in late 1960s and with every new generation, it loses further ground. It is manifested in continuous rise in cohort mean age at first birth and a significant intergenerational drop in the cohort fertility rate. The benchmark analysis of cohort fertility has enabled us to analyze in detail the onset of the fertility postponement transition in Slovakia, as well as its dynamics and ultimate extent. We have also been able to identify the differences in the recuperation of the deferred births.

Our analysis has confirmed that the earliest onset of fertility postponement can be found in Slovakia among women born in the first half of the 1970s. The formation of a new reproductive model in younger ages culminates in cohorts born in the 1980s. It also appears that the main cause of cohort fertility decline is caused by the low level of recuperation of second and higher births. The first order fertility is the most affected by the postponement process, but most of these deferred births are born in higher ages. Therefore the most important for the future development of fertility in Slovakia will be on how successful will women born in the 1970s and 1980s be in carrying out their deferred second pregnancies.

Sociológia 2018, Vol. 50 (No. 5: 550-578)

<https://doi.org/10.31577/sociologia.2018.50.5.21>

Keywords: Cohort fertility; postponement; low fertility; Slovakia; education

Úvod

Slovensko môžeme z hľadiska časovania reprodukčných štartov jednoznačne zaradiť do skupiny európskych krajín, pre ktoré bol typický skorý vstup žien do manželstva a nízky priemerný vek ženy pri narodení prvého dieťaťa. (Pozri Potančoková a kol. 2008; Šprocha – Tišliar 2016) Generačný priemerný vek pri prvom sobáši u žien narodených od polovice 40. do konca 60. rokov 20. storočia sa stabilne pohyboval na úrovni 22 rokov (Šprocha 2016) a generačný priemerný vek pri prvom pôrode dosahoval hodnoty 22,5–23,0 roku. (Šprocha 2014) Obdobie minulého politického režimu a špecifické podmienky tzv. socia-

¹ Príspevok je výsledkom projektu VEGA č. 2/0057/17 *Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku*.

² Korešpondencia: RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D., Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Šancova 56, 811 05 Bratislava, Slovenská republika, E-mail: branislav.sprocha@gmail.com

³ Korešpondencia: Mgr. Pavol Ďurček, Ph.D., Katedra humánnej geografie a demografie, Prírodovedecká fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, Mlynská dolina, Ilkovičova 6, 842 15 Bratislava, Slovenská republika, E-mail: pavol.durcek@uniba.sk

listického skleníka⁴ (Sobotka 2002) tieto hlavné rysy rodinného a reprodukčného správania ešte upevnili. (Pozri tiež Potančoková a kol. 2008; Šprocha – Tišliar 2016) Odkladanie manželstva a rodičovstva na rozdiel od krajín bývalého západného bloku nepredstavovalo atraktívnu životnú stratégiu (Sobotka 2003, 2011), pričom práve skoré prechody k manželstvu a rodičovstvu predstavovali jeden z hlavných znakov diferencujúcich demografické správanie európskych populácií na východ a západ od železnej opony. (Např. Calot – Rychtaříková 1992; Monnier – Rychtaříková 1992; Ní Brolchaín 1993; Kalmijn 2007) Stabilita mechanizmov podmieňujúca tento reprodukčný režim prispela k tomu, že Slovensko spolu s ďalšími socialistickými krajinami zostalo inertné voči komplexnej transformácii demografického správania prebiehajúcej v severozápadnej a neskôr aj v južnej Európe od konca 60. rokov. (Bližšie např. van de Kaa 1987, 1997; Lesthaeghe 1995; Frejka – Sobotka 2008) Až rozpad socialistického bloku a s ním celospoločenská, hospodárska, kultúrna a politická transformácia priniesli nástup dynamických, nereverzibilných a v mnohých aspektoch historicky jedinečných posunov v charaktere rodinného a reprodukčného správania. Jedným z jeho najdôležitejších charakteristických črt sa stalo odkladanie materských štartov. Na prvý pohľad stabilný model skorého prechodu k materstvu a rodičovstvu nenašiel v novom spoločenskom a hospodárskom prostredí oporu a diskontinuita životných podmienok prispela k jeho medzigeneračne sa presadzujúcemu rýchlemu opúšťaniu. Treba tiež doplniť, že tento trend nie je len otázkou postsocialistických krajín, ale odkladanie manželstva, materstva, ako aj ďalších dôležitých životných prechodov na ceste k rodičovstvu sú jedným z primárnych znakov vo všetkých postmoderných spoločnostiach na svete. (Např. Kuijsten 1996; Goldstein – Kenney 2001; Lesthaeghe – Surkyn 2002; Lesthaeghe a kol. 2007; Sobotka – Toulemon 2008; Sobotka 2004, 2011) Ako poznamenávajú Kohler a kol. (2006), Prioux (2005) Európanky sa nikdy nestávali matkami tak neskoro, ako je tomu dnes. Procesu odkladania materských štartov je pripisovaný veľký význam a niektorí autori (např. Lesthaeghe – Neels 2002; Lesthaeghe – Moors 2000) ho považujú za kľúčový znak druhej demografickej revolúcie. Kohler a kol. (2002) tieto zmeny dokonca označujú ako špecifickú transformáciu plodnosti odkladaním vedúcu k režimu neskorej plodnosti. K jej vonkajším prejavom patrí predovšetkým realizácia plodnosti v druhej polovici reprodukčného veku. Práve odkladanie reprodukčných zámerov v mladšom veku a naopak ich častejšia realizácia po 30. roku života sú podľa Lesthaeghe a Moors (2000) vnímané ako najdôležitejšie znaky transformácie reprodukcie odkladaním.

⁴ Socialistický skleník predstavuje súbor špecifických podmienok v rôznych sférach socialistickej spoločnosti (např. vzdelávanie, práca, populačná, bytová a sociálna politika a pod.), ktoré podmienili vznik a upevňovanie socialistického režimu reprodukcie.

So zásadnými zmenami charakteru reprodukčného správania na Slovensku (a v ďalších krajinách bývalého východného bloku) v kombinácii s prepadom plodnosti pod hranicu veľmi nízkej až extrémne nízkej plodnosti (tzv. lowest-low fertility, bližšie Kohler a kol. 2002) sa začali spájať viaceré obavy o budúcom fungovaním našej spoločností. Do popredia sa dostala tiež otázka tzv. pasce nízkej plodnosti (bližšie Lutz a kol. 2006), ktorá implikuje dlhodobé pretrvávajúce veľmi nízkej plodnosti a s ňou spojených viacerých negatívnych dopadov. Keďže na Slovensku môžeme identifikovať viaceré zo spomínaných transformačných zmien reprodukčného správania, zostáva preto dôležitou otázkou ako proces odkladania ovplyvnil a ovplyvňuje demografickú reprodukciu a aké dopady s ním spojené môžeme očakávať. Nemenej dôležitým cieľom príspevku bude poukázať aj na niektoré faktory, ktoré posun reprodukcie do vyššieho veku na Slovensku podmieňujú. Vzhľadom na spôsob šírenia týchto zmien je dôležité tiež upozorniť, že transformácie spojené s odkladaním materstva (a ďalších rodinných prechodov) prebiehajú po generačných líniách. (Potančoková 2013) Príčinou je skutočnosť, že tieto transformácie sú spojené s odlišnými podmienkami socializácie jednotlivých generácií a formovaním tzv. mentálnych kohort. (van de Kaa 1997)

Ako uvádza Potančoková (2013: 121), mentálne kohorty predstavujú osoby s obdobnými podmienkami socializácie, ich životný cyklus je zasadený do rovnakého historického kontextu, v dôsledku čoho vyznávajú podobné hodnoty, majú podobné životné orientácie a aj reprodukčné správanie. Preto prierezový pohľad (hodnotiaci rôzne generácie žien) nie je postačujúci a vhodnejší je prístup generačný, ktorý bude aplikovaný aj v tomto príspevku.

Hlavné faktory odkladania materstva

Skoré materstvo bolo na Slovensku pred rokom 1989 podmienené pôsobením celého komplexu vzájomne sa podporujúcich faktorov. (Napr. Hašková 2009; Kučera 1994; Sobotka 2002, 2003, 2004, 2011) K nim môžeme zaradiť nedostatočnú motiváciu a možnosti nadobúdať vyššie (najmä terciárne) vzdelanie. Podmieňovala to aj platová nivelizácia, obmedzené možnosti sebarealizácie na trhu práce, centrálné riadenie, direktívne umiestňovanie osôb do pracovného procesu a zabezpečenie práce pre všetkých. Súčasťou socialistickej starostlivosti o mladých bolo tiež postupné prijatie celého komplexu proročinné a pronatalitne zameraných politík adresovaných najmä pre mladé rodiny s malými deťmi. Dôležitým faktorom skorého materstva bola tiež nedostupnosť moderných antikoncepčných prostriedkov, absencia sexuálnej výchovy a vysoká normativita materstva a najmä materstva v mladom veku, ako aj nutnosť medzigeneračnej rodinnej kooperácie. V období normalizácie sa tiež zvýraznila funkcia rodiny ako útočisko pred štátnou mocou. Výsledkom tak bolo špecifické nastavenie sekvencie životných prechodov k dospelosti. Legitimizá-

cia predmanželského sexuálneho styku pri nedostatočnej možnosti predchádzať tehotenstvu viedla ku počatiam v mladom veku, ku ktorým často (viac ako polovici prípadov) dochádzalo ešte pred uzavretím manželstva. (Šprocha – Tišliar 2016) Rezidenčná samostatnosť v mnohých prípadoch nepredchádzala manželstvu a materstvu, ale vzhľadom na nastavenie rodinnej politiky sobáš a narodenie dieťaťa boli často vstupenkou na pridelenie bytu. Rovnako ani ekonomická samostatnosť a stabilizácia na trhu práce v centrálne riadenej ekonomike nepredstavovali výraznejší dôvod pre posun materstva do vyššieho veku. Spoločne tak špecifické podmienky minulého politického režimu vytvárali prostredie, v ktorom odkladanie materstva nebolo (a nemuselo byť) vyhľadávanou reprodukčnou stratégiou (Sobotka 2011) a životné prechody k dospelosti boli pomerne unifikované. (Potančoková 2013)

Po roku 1989 a najmä v prvej polovici 90. rokov minulého storočia došlo k veľmi rýchlej premene tohto modelu a jedným z hlavných znakov nového reprodukčného správania sa stalo odkladanie materstva. Odborná diskusia spojená s problematikou odkladania materstva, poklesu plodnosti a ďalších zmien v reprodukčnom správaní v krajinách bývalého východného bloku sa vo všeobecnosti sústredila na dve základné teoretické vysvetľujúce roviny. Prvá skupina teórií dáva do popredia štrukturálne (ekonomické) a sociálne faktory podmienené diskontinuitou životných podmienok po rozpade socialistického bloku a s ním spojenou socioekonomickou a politickej transformácie. (Bližšie napr. Frejka 2008; Hašková 2009) Druhá skupina faktorov dáva do popredia zmeny v normách, hodnotách a preferenciách a je do značnej miery zastrešovaná teóriou druhej demografickej revolúcie. (Lesthaeghe 1995; van de Kaa 1987)

Philipov (2003) a Lesthaeghe so Surkynom (2002) však upozorňujú, že obe vysvetľujúce roviny sa zákonite nevyklúčujú a ich vplyvy mohli pôsobiť na zmeny v reprodukčnom správaní súčasne a navyše sa mohli aj podporovať. Navyše Lesthaeghe a Surkyn (2002) poukazujú na možnosť premeny vplyvu týchto dvoch hlavných skupín faktorov. Kým na začiatku transformačného obdobia, keď vo viacerých postsocialistických krajinách dramatické socioekonomické zmeny priniesli výrazné zhoršenie životných podmienok dominoval práve vplyv štrukturálnych faktorov, no s postupnou stabilizáciou a zlepšovaním socioekonomických podmienok sa do popredia začínajú dostávať hodnotové a normatívne zmeny. Podobne aj Philipov (2003) poukazyval na vplyv náhlej diskontinuity životných podmienok v 90. v rokoch, ktorá následne zrýchlila a zintenzívnila nástup normatívnych a hodnotových zmien. Frejka (2008) v spojitosti so štrukturálnou explanačnou rovinou rozlíšil dve skupiny faktorov. Prvú predstavujú dočasné faktory, ktoré súviseli so začiatočnými krízovými transformačnými rokmi (napr. masívna inflácia, vysoká nezamestnanosť, pokles reálnych príjmov, diskriminácia žien na pracovnom trhu). Do druhej zaradil dlhodobé a v podstate prirodzene prichádzajúce ekonomické

faktory formujúce sa s prechodom na trhové ekonomiku (napr. rast konkurencie na trhu práce, potreba zvyšovania kvalifikácie, nové možnosti kariérneho rastu, neistota na trhu práce – najmä u mladých osôb, rast priamych a nepriamych nákladov na starostlivosť o dieťa a pod.).

V súvislosti s uvedenou dichotómiou teoretických výkladov zmien reprodukčného správania Sobotka (2004) upozorňuje, že ak by za odkladaním materstva stáli len dočasné štrukturálne krízové faktory, potom by po odznení ich vplyvu a stabilizácii socioekonomickej situácie malo dôjsť k návratu k pôvodnému modelu. Ako však ukázal nasledujúci vývoj (pozri napr. Sobotka 2004, 2011) nielen v 90. rokoch, ale aj na začiatku 21. storočia proces odkladania kontinuálne pokračoval ďalej. Preto sa ďalej Sobotka (2004) domnieva, že nesporne dôležitú úlohu v celkovej transformácii reprodukčného správania zohrávajú aj hodnotové a normatívne zmeny a uvedené posuny sú preto dlhodobého a nie dočasného charakteru a majú nereverzibilný charakter. Radikálna a pomerne náhla premena ekonomického, politického a sociálneho pozadia na začiatku 90. rokov bola tak základom pre nastupujúce zmeny v hodnotovom systéme, normách a postojoch spojených so zakladaním rodiny a rodením detí. Šírenie viacerých západných vzorcov reprodukčného správania spolu s normami a hodnotami po odznení hlavných krízových faktorov transformácie pokračovalo, pretože sa k tomu v podstate vytvorili príslušné podmienky. (Frejka 2008)

V spojitosti s procesom odkladania však Sobotka (2011) v krajinách bývalého východného bloku poukazuje na skutočnosť, že úspešnejšie krajiny v procese celospoločenskej a hospodárskej transformácie sa dokázali výraznejšie priblížiť k inštitucionálnym štruktúram západnej Európy, čo generuje významné zmeny v hodnotách, životných podmienkach a reprodukčných vzoroch. Proces odkladania plodnosti v týchto krajinách tak pokročil rýchlejšie ako v krajinách s problematickou transformáciou. (Sobotka 2011)

Celková spoločenská, politická, hospodárska a kultúrna diskontinuita Slovensku po roku 1989 prispela k tomu, že sa mladé generácie mužov a žien narodené na konci 60. a v 70. rokoch snažili hľadať nové rodinné a reprodukčné stratégie, ktoré by sa lepšie hodili do nového prostredia, a ktoré by im umožnili lepšie skĺbenie ich materských a rodičovských povinností s ich ďalšími životnými prechodmi, aspiráciami a tiež špecifickými podmienkami dynamického prechodu od centrálne riadenej k trhovej ekonomike. Ako uvádza Potančoková (2013), dôsledkom bola fundamentálna premena životných dráh mladých dospelých, ktorú možno charakterizovať ako predlžovanie vstupu do dospelosti. Ako ďalej dodáva, jedným z hlavných faktorov oddiaľovania dospelosti je práve odkladanie rodinných prechodov do vyššieho veku. (Potančoková 2013) Mladé generácie mužov a žien na Slovensku sa tak svojím rodinným a reprodukčným správaním museli do značnej miery prispôsobiť zmenenému

kontextu podmienok, pričom sa do ich dráh postupne včlenila novovznikajúca fáza tzv. postadolescencie. (Vaskovics 2001; Bynner 2005; Potančoková 2013) Osamostatnenie sa od rodiny už v slovenských podmienkach nie je spájané s mladým vekom, v ktorom boli často v rýchlom časovom slede, prípadne dokonca takmer súčasne uskutočnené viaceré dôležité životné prechody vedúce k statusu dospelosti, ale naplnenie týchto dráh je často od seba časovo vzdialené. Navyše sa ukazuje, že ani ich usporiadanie nemá jednotnú konštrukciu a pomerne flexibilne reaguje na vznikajúcu situáciu v životných dráhach jednotlivca. Môžeme tak hovoriť o individualizácii a deštandardizácii životných dráh, s ktorou je spojená ich pluralizácia. To spoločne prináša zjavný odklon od pomerne predvídateľných a do značnej miery unifikovaných životných dráh, ktoré sa konštruovali počas minulého politického režimu. (Bližšie napr. Potančoková 2013) Na druhej strane to tiež znamená, že odkladanie materstva je potrebné vnímať v kontexte odkladania ďalších životných prechodov na ceste k dospelosti. (Kohler a kol. 2002) K nim môžeme predovšetkým zaradiť ukončenie vzdelávania (prípravy na povolanie), etablovanie sa na trhu práce a finančné zabezpečenie, rezidenčnú samostatnosť a tiež vstup do manželstva, dlhodobého partnerstva a rodičovstvo. (Bližšie Shanahan 2000; Chaloupková 2010; Potančoková 2013)

Podľa Beets a kol. (2001) približne polovica z nárastu priemerného veku pri prvom pôrode je spojená s nadobúdaním vyššieho vzdelania u mladých generácií žien. Samotné predlžovanie štúdia na odkladanie materstva vplyva dvomi spôsobmi. Prvým je priame pôsobenie, keďže z normatívneho hľadiska je fáza štúdia vnímaná ako nekompatibilná s materskou rolou a povinnosťami spojenými s materstvom. (Např. Baizán a kol. 2003; Blossfeld – Huinink 1991; Kravdal 1994) Ukončenie vzdelanostných dráh sa podľa viacerých autorov (např. Skirbekk a kol. 2004; Billari – Philipov 2004; Potančoková 2013) stalo dôležitým prechodom predchádzajúcim v životných dráhach materstvo a rodičovstvo.

V prípade Slovenska práve najvyššie dosiahnuté vzdelanie mladých žien (a čiastočne aj mužov) predstavuje v poslednom štvrtstoročí jednu z najrýchlejších sa transformujúcich populačných štruktúr. (Pozri např. Bleha a kol. 2014; Šprocha 2010) Hlavným znakom je predovšetkým rastúce zastúpenie osôb s terciárnym vzdelaním. Kým v generáciách žien z 50. a prvej polovice 60. rokov sa podiel absolventiek vysokých škôl pohyboval na úrovni 10–13 %, v najmladších generáciách z druhej polovice 70. a prvej polovice 80. rokov sa ich podiel dostáva nad hranicu 40 %. S tým úzko súvisí aj spomínané predlžovanie obdobia štúdia.

Skoré ukončovanie vzdelanostných dráh typické pre obdobie minulého politického režimu sa ešte odzrkadľovalo aj na výsledkoch sčítania 1991, keď zo žien narodených na konci 60. a začiatku 70. rokov (20–22 rokov) študovalo len

približne 10–15 % osôb. V poslednom sčítaní 2011 sa podiel študentiek v generáciách 1989 – 1991 už pohyboval na úrovni 45–55 %. Priemerný vek ukončovania štúdia sa na základe týchto údajov zvýšil z približne 17,7 roku na takmer 21 rokov a priemerná dĺžka štúdia sa podľa zistenej vzdelanostnej štruktúry z roku 2011 medzi generáciami 1950 – 1985 predĺžila o viac ako 2 roky z menej ako 12,5 roka na 14,5 roka. Rovnako sčítanie obyvateľov 2011 potvrdilo jasnú nekompatibilitu medzi štúdiom, manželstvom a materstvom, keďže viac ako 95 % študentiek bolo slobodných a bezdetných. Navyše v porovnaní s predchádzajúcimi cenami sa tento nesúlad v prechodoch ešte viac prehĺbil. (Pozri Šprocha a kol. 2017)

Na časovanie a intenzitu plodnosti vplyvajú aj nepriame faktory spojené s vyšším vzdelaním. Ide najmä o pôsobenie odlišnej socioekonomickej situácie, iných hodnôt, noriem a preferencií. V kombinácii s vysokou participáciou vzdelaných žien na trhu práce, snahou o nadobudnutie stabilnejšej a vhodnej finančne ohodnotenej pracovnej pozície, spolu s vyššou dostupnosťou, znalosťou a efektívnosťou využívania nástrojov kontroly načasovania materských štartov vzniká situácia, keď mladé ženy s vyšším vzdelaním majú tendenciu dlhšie odkladať svoje materstvo aj po skončení štúdia. (Kantorová 2004; Sobotka 2009) V kontexte nákladov na dieťa (pozri napr. Hašková 2009), potom materstvo u vzdelanejších žien znamená väčšie priame i nepriame náklady stratených príležitostí. Nemenej dôležitým je aj získanie určitej identity a statusu v lokálnej komunite. (Sobotka 2011) Ako dodáva Potančoková (2013: 107), stratégia skorého materstva a prerušenia pracovnej dráhy na jej začiatku je v slovenských podmienkach vystriedaná najmä u žien s vyšším vzdelaním stratégiou akumulácie ľudského kapitálu a budovaním profesijnej dráhy, ktorá je materstvom prerušená až v čase, keď žena má už lepšiu pozíciu na trhu práce.

Veľmi dôležitým aspektom spojeným s procesom odkladania materstva je aj problematika skĺbenia práce a starostlivosti o dieťa. Podľa teórie rodovej rovnosti (McDonald 2000a, b) v spoločnostiach vyznačujúcich sa tradičným delením práce a postavením mužov a žien (kde stále môžeme zaradiť aj Slovensko), môžu reprodukčné zámery najmä vzdelanejších žien narážať na viaceré problémy spojené s rigidnosťou a zotrvačnosťou vzťahov medzi pohlaviami a tým aj možnosťami žien skĺbiť pracovné, materské povinnosti a starostlivosť o domácnosť. S tým úzko súvisí aj nastavenie rodinných a pracovných politík, sociálneho zabezpečenia a dostupnosť starostlivosti o malé deti.

Situácia v prípade žien s nižším sociálnym a kultúrnym kapitálom však môže byť zložitejšia. Ako uvádzajú napríklad Sobotka (2002), Hašková (2009) v nadväznosti na teóriu redukcie neistoty (Friedman a kol. 1994) skoré materstvo môže byť nástrojom využívaným ženami práve ako prostriedok na redukciiu neistoty. Materstvo u žien s nízkym vzdelaním, nízkymi šancami stabilne pôsobiť na formálnom trhu práce, často žijúcich v hospodársky problematic-

kých regiónoch tak môže prinášať aspoň určitý, často istejší prípadne dokonca jediný príjem. Aj v ich prípade je potrebné do úvahy vziať normatívne faktory, keď narodenie dieťaťa prináša v lokálnej komunite novú identitu a status. (Sobotka 2011)

Vstup na trh práce a získanie stabilnej pracovnej pozície pre mladých ľudí predstavuje ďalší prechod na ceste k dospelosti, ktorý však vo vysoko súťaživom, neistom a flexibilitu vyžadujúcom prostredí je ťažko sklíbiteľné s dlhotrvajúcimi, nereverzibilnými záväzkami akým materstvo je. V súlade s teóriou racionálnej voľby (pozri napr. Hašková 2009) je potom možné pri nestabilite na trhu práce, hrozbe nezamestnanosti, nedostatočnom platovom ohodnotení, nutnosti pracovať na neštandardné úväzky a všeobecnom zhoršovaní ekonomickej pozície mladých ľudí očakávať strategické odkladanie materstva do príhodnejších období. (Mills – Blossfeld 2005; Adsera 2004) Môžeme preto očakávať, že najmä 90. roky sa na Slovensku vzhľadom na vplyv viacerých nepriaznivých socioekonomických podmienok prejavili urýchlením zmien reprodukčného správania a dynamizáciou odkladania materstva. Vzhľadom na uvedené by potom najviac zasiahnutými mali byť ženy, ktoré týmto obdobím prechádzali vo veku, kedy v štandardných podmienkach dochádzalo k realizácii ich reprodukčných zámerov. V prípade Slovenska by malo ísť predovšetkým o generácie z prvej polovice 70. rokov. Svetová globalizácia spolu s novými technológiami znižujú nároky na kvantitu, ale naopak zvyšujú nároky na kvalitu pracovnej sily a znevýhodňujú tak najmä postavenie mladých ľudí bez pracovných skúseností na trhu práce. (Blossfeld – Mills 2003) Čiastočne to na Slovensku potvrdzuje aj miera nezamestnanosti mladých žien vo veku do 25 rokov, ktorá dlhodobo dosahuje výrazne nadpriemerné hodnoty. (Pozri napr. ŠÚ SR databáza SLOVSTAT)

Ani v tomto prípade však situácia nie je tak jednoznačná. Politiky zamestnanosti, štátna podpora a individuálne charakteristiky môžu modifikovať reprodukčné zámery nezamestnaných mladých osôb. (Sobotka 2004) V prípade mužov sa ukazuje pomerne jasný vzťah medzi nezamestnanosťou a snahou vyhýbať sa dlhodobým rodinným záväzkom (napr. Huinink 1995), čo poukazuje tiež na dôležitosť mužských finančných (peňažných) príspevkov pri rozhodovaní o reprodukčných zámeroch. (Sobotka 2004) Na druhej strane, ako uvádza Sobotka (2004) opierajúc sa o viaceré výskumy v európskom priestore, u žien nezamestnanosť má negatívny, pozitívny alebo žiadny efekt na rozhodnutie stať sa matkou. Špecifickou subpopuláciou z tohto hľadiska na Slovensku sú rómske ženy s vysokou mierou nezamestnanosti, u ktorých je dlhodobo prvé materstvo (a aj ďalšie) realizované v mladom veku. (Šprocha 2017)

Rezidenčná samostatnosť ako jeden z dôležitých prechodov na ceste k dospelosti (pozri napr. Chaloupková 2010; Potančoková 2013) nebola na Slovensku pred rokom 1989 v špecifických podmienkach bytovej politiky tak

významná. Jednotlivé prechody k dospelosti nielenže boli akumulované v mladom veku, ale jedným z dôležitých znakov sa stalo, že rodinné prechody často predchádzali nerodinné. (A to najmä u žien, pozri Potančoková 2013) Prídeľovanie a nedostatok bytov v kombinácii so skorým časovaním manželstva a materstva znamenali niekoľkoročné nútené viacgeneračné súžitie mladého manželského páru s rodičmi aj po narodení dieťaťa. (Kučera 1994; Potančoková 2013) V nových trhových podmienkach však pre mladú generáciu osôb rezidenčná samostatnosť a vlastníctvo bytu predstavujú dôležitý predpoklad pre naplnenie ďalších rodinných a rodičovských plánov. (Pozri napr. Potančoková 2013) Ako však ukazujú výsledky posledného sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011, na Slovensku sa zvyšuje podiel detí zostávajúcich bývať so svojimi rodičmi v jednej domácnosti aj po dosiahnutí hranice dospelosti. Zároveň sa doba súžitia rodičov s ich dospelými deťmi stále viac predlžuje. Napríklad vo veku 26 rokov to bolo 40 % žien a vo veku 30 rokov stále ešte viac ako štvrtina žien. (Šprocha a kol. 2014) Okrem problémov s vlastníctvom nehnuteľnosti k tomu môže prispievať aj faktor nestability partnerského zväzku prípadne neexistencia samotného partnera.

S tým úzko súvisí aj vývoj sobášnosti slobodných. Takmer univerzálnosť prechodov k manželstvu v mladom veku je u súčasných mladých dospelých v krajinách bývalého východného bloku už minulosťou. (Napri. Fialová 2009; Šprocha 2016) Potvrdzujú to aj údaje zo Slovenska zo sčítania 2011, keď vo veku 30 rokov zostávalo slobodných ešte viac ako 40 % žien a takmer 60 % mužov a rast obľuby kohabitácií u mladých slobodných osôb. (Pozri Džambazovič – Šprocha 2017) Van de Kaa (1997) súčasné zmeny v rodinnom a partnerskom správaní charakterizuje odklonom od zlatého veku manželstva k ére kohabitácií, odklonom od éry, kde centrom rodiny bolo dieťa, k párovým zväzkom, kde stredobodom je sám pár a tiež vývojom k pluralite rodinných foriem a domácností. Je zrejmé, že z pohľadu rodinného správania sú dôležitými znakmi najmä odkladanie manželstva do vyššieho veku, odkladanie narodenia prvého dieťaťa v manželstve, zvyšovanie obľuby nemanželských párových zväzkov a rizika rozvodu manželov. (van de Kaa 1997) V súvislosti s tým Sobotka (2009) ešte dodáva, že aj samotný nesúlad medzi partnermi v otázke načasovania rodičovstva, ako aj partnerská nestabilita môžu prispievať k ďalšiemu odkladaniu materstva u ženy.

Z pohľadu kultúrnych zmien po roku 1989 je potrebné predovšetkým spomenúť rastúci individualizmus, transformáciu hodnôt a životných orientácií smerom k sebavyjadreniu, ktoré sú podporené novými príležitosťami prichádzajúcimi s rozpadom železnej opony a socioekonomickou zmenou. (Hašková 2009) Dochádza tak k odklonu od materialistických k postmaterialistickým hodnotám kam patrí kvalita života, autonómia, diverzita, pluralita. Súčasne sme svedkami akceptácie nových foriem párového súžitia, bezdetnosti, mimo-

manželskej plodnosti a ďalších zmien v normatívnom nastavení spoločnosti. (Viac pozri van de Kaa 1997) Dochádza k odmietaniu dlhodobých rodinných záväzkov, pričom typickou životnou fázou pre toto správanie je práve postadolescencia. (Potančoková 2013) Z pohľadu odkladania plodnosti nesmieme tiež zabudnúť na normy spojené s časovaním materstva. Tie sú v zmysle Vidovičovej a Gregorovej (2007) operacionalizované ako optimum, ako kolektívny konsenzus o tom, čo je kedy najlepšie pre jednotlivé životné tranzície. Predstavujú viac či menej všeobecne uznávané orientačné pravidlá. Podľa výskumu Potančokovej (2009) môžeme aj na Slovensku vidieť vo vekových normách spojených s materstvom trend odkladania a posunu do vyššieho veku, keď vek do 25 rokov bol považovaný za nevhodný pre narodenie dieťaťa a optimálny vek pre prvé materstvo sa posunul do veku 25 až 30 rokov. Na druhej strane je tiež potrebné doplniť, že okrem spodnej hranice v populácii rezonujú aj horné normatívne limity, ktoré sú spojené s vekom 35 a 40 rokov. (Potančoková 2009) V súvislosti s časovaním materstva Potančoková (2009) ešte upozorňuje na ďalší normatívny aspekt, ktorý môže podmieňovať odkladanie rozhodnutí stať sa matkou. Ide o imperatív správneho materstva, ktorý je spájaný najmä s psychologickou potrebou optimálneho vykonávania materskej roly, ktorá v niektorých životných sekvenciách sa môže zdať byť pre ženu ešte náročná, a preto ju odkladá. Ako ďalej Potančoková (2009) dodáva, normatív intenzívneho materstva v našej spoločnosti očakáva, že žena sa bude počas niekoľkých rokov plne venovať starostlivosti o dieťa a prirodzene potlačí sebarealizáciu v ďalších sférach.

Vyššie uvedené teoretické postuláty vysvetľujúce odkladanie materstva poukazujú na skutočnosť, že materstvo sa stalo starostlivo plánovaným rozhodnutím dvojice, ktorá zvažuje viacero pozitívnych a negatívnych efektov rodičovstva na svoj vzťah, životnú úroveň a štýl, ako aj ekonomickú situáciu. (Liefbroer 2005)

Generačný model odkladania plodnosti – metodika a zdroje údajov

Viaceré práce (napr. Bongaarts – Feeney 1998; Ortega – Kohler 2002; Sobotka 2004; Bongaarts – Sobotka 2012) upozorňujú, že je veľmi ťažké v transversálnom pohľade identifikovať skutočný pokles v intenzite rodenia detí (tzv. *fertility quantum*) a odlíšiť ho od dočasného poklesu spôsobeného odkladaním materských štartov a celkovo rodením detí do vyššieho veku (tzv. *fertility tempo*). Navyše viaceré domáce (Potančoková a kol. 2008; Šprocha 2014) i zahraničné (napr. Sobotka a kol. 2011a, b; Lesthaeghe 2001; Neels 2006, 2010) práce potvrdili, že celková transformácia reprodukcie spolu s normatívnymi posunmi v spoločnosti postupne prehlbujú medzigeneračne hodnotové rozdiely a vytvárajú odlišné životné orientácie. Z tohto dôvodu sa v našej práci zameriavame na generačný prístup k problematike odkladania plodnosti. Na

rozdiel od prierezo­vého pohľadu, generačné indikátory merajú skutočnú realizovanú intenzitu a vyjadrujú reálne časovanie plodnosti. Ako uvádzajú Sobotka a kol. (2011a) generačný prístup má tú výhodu, že sleduje životné udalosti realizované skupinou osôb s rovnakým rokom narodenia. Znamená to, že jednotlivé prechody sú vnímané ako navzájom závislé, a preto sú šance ich nastania úzko prepojené s predchádzajúcou reprodukčnou históriou. Navyše z pohľadu transformácie plodnosti odkladaním (*postponement transition*) je dôležité sledovať proces odkladania a následný proces dobiehania (rekuperácie) ako vzájomne prepojené fenomény, keďže sa týkajú jednej skupiny žien (generácie) v rámci ich reprodukčnej histórie. Ak si tiež uvedomíme, že transformácia plodnosti odkladaním prebieha na Slovensku už takmer tri desaťročia, zasiahla niekoľko populačných ročníkov a tieto zmeny sa postupne šíria a prehlbujú naprieč jednotlivými generáciami, myslíme si, že práve generačný prístup je vhodným analytickým konceptom.

Proces odkladania materstva na Slovensku z generačného pohľadu budeme analyzovať prostredníctvom dvoch základných nástrojov. Prvým budú generačné tabuľky plodnosti žien podľa veku a počtu narodených detí. Ide o inkrementno-dekrementné modely simulujúce proces rodenia detí ženám. Tieto modely zohľadňujú predchádzajúcu reprodukčnú históriu. Konštruované boli na základe metodiky Jasilioniene a kol. (2015) vyvinutej pre medzinárodnú Human Fertility Database. Základným predpokladom tabuliek je, že ženy na začiatku reprodukčného veku sú všetky bezdetné. Zo skupiny bezdetných sa presúvajú narodením prvého dieťaťa do skupiny žien s jedným dieťaťom. Stávajú sa tak exponovanou populáciou pre vznik udalosti – narodenia druhého dieťaťa. Obdobne je to aj v prípade ďalších poradií.

Hlavnou funkciou tabuliek je určiť vekovo-špecifické pravdepodobnosti narodenia dieťaťa (*i*-teho) poradia žene, ktorej sa doposiaľ narodilo (*i*) detí. V praxi to znamená určiť intenzitu s akou sa napríklad bezdetným ženám narodí prvé dieťa v určitom veku, ženám s jedným dieťaťom druhé dieťa a pod. Detailne je metodika výpočtu generačných tabuliek plodnosti uvedená v práci Jasilioniene a kol. (2015).

Druhý spôsob ako budeme analyzovať proces odkladania materstva je založený na referenčnom modeli odkladania a rekuperácie v spojitosti so zvoleným východiskovým stavom – rozložením generačných mier plodnosti generácie, v ktorej k procesu transformácie plodnosti odkladaním ešte nedochádzalo. Tento prístup bol aplikovaný v posledných rokoch vo viacerých prácach (napr. Bosveld 1996; Frejka – Calot 2001; Frejka – Sardon 2004; Lesthaeghe 2001; Neels 2006, 2010 a ďalšie), nokomplexnejšiu podobu mu priniesla až práca Sobotku a kol. (2011a). Tá sa stala metodologickým základom aj pre náš príspevok. V zmysle uvedeného môžeme potom odkladanie definovať ako kumulatívny absolútny alebo relatívny pokles vekovo-špecifickej generačnej miery

plodnosti v mladšom veku, resp. vo veku, v ktorom bol tento pokles zaznamenaný (s výnimkou veku nad 30 rokov) v porovnaní s referenčnou generáciou. Miera odkladania (MO_g ; *postponement measure*) potom vyjadruje maximálnu diferenciu kumulovanej vekovo-špecifickej generačnej plodnosti medzi analyzovanou (g) a referenčnou generáciou (r).

$$MO_g = \sum_{x=12}^{m-1} (f_x^g - f_x^r)$$

f_x^g je vekovo-špecifická kohortná miera plodnosti pozorovanej generácie (g) vo veku (x),

f_x^r je vekovo-špecifická kohortná miera plodnosti referenčnej generácie (r) vo veku (x),

m je vek maximálneho odkladania generačnej plodnosti – teda vek, v ktorom rozdiel kumulovanej vekovo-špecifickej generačnej plodnosti medzi pozorovanou a referenčnou generáciou dosiahne maximálnu úroveň.

Proces rekuperácie následne predstavuje kumulatívny absolútny alebo relatívny nárast generačnej plodnosti vo všetkých vekoch (do úvahy je braný len vek nad 25 rokov), keď dochádza k zvyšovaniu intenzity generačnej plodnosti v porovnaní s referenčnou generáciou.

V súvislosti s tým potom miera rekuperácie MR_g predstavuje absolútny nárast plodnosti v analyzovanej generácii od veku maximálneho odkladania (vek m) po koniec reprodukčného veku. Ten je síce štandardne definovaný 50. rokom života ženy, no keďže intenzita generačnej plodnosti vo veku nad 40 rokov je vo všeobecnosti veľmi nízka, ako pomerne presná aproximácia sa považuje aj úroveň rekuperácie po tento vek (pozri napr. Sobotka a kol. 2011a, b):

$$MR_g = \sum_{x=m}^{40} (f_x^g - f_x^r)$$

f_x^g je vekovo-špecifická generačná miera plodnosti pozorovanej generácie (g) vo veku (x),

f_x^r je vekovo-špecifická generačná miera plodnosti referenčnej generácie (r) vo veku (x),

m je vek maximálneho odkladania generačnej plodnosti – teda vek, v ktorom rozdiel kumulovanej vekovo-špecifickej generačnej plodnosti medzi pozorovanou a referenčnou generáciou dosiahne maximálnu úroveň.

Pomer medzi mierou rekuperácie a mierou odkladania (v absolútnej podobe) potom vyjadruje index rekuperácie:

$$IR_g = \frac{MR_g}{|MO_g|} \cdot 100$$

Informuje nás, aká časť z odložených reprodukčných zámerov bola vo vyššom veku v sledovanej generácii realizovaná. Hodnoty indexu rekuperácie sú

kladné čísla, pričom v prípade úrovne pod hranicou 100 % vieme, že časť (konkrétne $100 - IR_g$) z odloženej generačnej plodnosti nebola vo vyššom veku realizovaná. V určitých špecifických situáciách však index môže dosahovať aj hodnotu vyššiu ako 100 % a v takomto prípade hovoríme o nadkompenzácii (*overcompensation*).

Okrem samotnej analýzy priebehu jednotlivých fáz transformácie generačnej plodnosti tento prístup umožňuje tiež identifikovať aká časť reprodukčných zámerov je v porovnaní s referenčnou generáciou odkladaná, ďalej aká časť je rekuperovaná vo vyššom veku a tým aj do akej miery sa bude realizovaná plodnosť sledovanej generácie líšiť od konečnej plodnosti referenčnej generácie. Veľký význam majú aj informácie o úrovni dynamiky medzigeneračného prehlbovania a celkového rozsahu zmien generačnej plodnosti v rámci transformácie plodnosti odkladaním.

Jedným z dôležitých aspektov pri praktickej aplikácii generačného modelu odkladania plodnosti je zvolenie referenčnej generácie. V zmysle Sobotku a kol. (2011a) logicky vyberáme iniciačnú generáciu, od ktorej dochádza k jednoznačnému presadeniu sa procesu odkladania generačnej plodnosti do vyššieho veku. Za primárne kritérium je označovaný kontinuálny trend nárastu generačného priemerného veku ženy pri narodení prvého dieťaťa, pričom však samotná celková intenzita plodnosti nesmie výraznejšie prekračovať hranicu dvoch detí na ženu. (Sobotka a kol. 2011a)

V súvislosti s problematikou odkladania plodnosti je potrebné ešte upozorniť na jeden dôležitý aspekt, a tým je poradie pôrodu (parita). Samotná transformácia plodnosti odkladaním sa totižto týka predovšetkým prvých detí a teda žien, ktoré sa z rôznych dôvodov nechcú stať matkami v mladom veku a svoje materské štarty odsúvajú. Tým je ovplyvnené predovšetkým časovanie rodenia prvých detí. Keďže však jednotlivé prechody medzi paritami vzájomne súvisia, od načasovania prvého materstva závisí aj časovanie prípadných ďalších reprodukčných zámerov. Odkladanie prvých detí tak môže ovplyvňovať v generačnej perspektíve nielen vstup do materstva, ale aj to, či sa žena stane matkou opakovane. Uvedenú skutočnosť je preto v analýze potrebné zohľadniť a proces odkladania a rekuperácie analyzovať aj v spojitosti s poradím narodeného dieťaťa. V našej analýze sa zameriame na tri hlavné prechody: narodenie prvého dieťaťa, druhého dieťaťa a narodenie tretieho a ďalšieho dieťaťa.

Ako uvádzajú Sobotka a kol. (2011a), uvedený prístup môže byť efektívnym nástrojom, keď proces dlhodobých zmien plodnosti v rámci tranzície odkladaním prebieha podľa určitého stabilného vzorca, ktorý je v zjednodušenej podobe prezentovaný postupným poklesom generačnej plodnosti v mladšom veku a následným kompenzačným nárastom v staršom veku. Ako si ukážeme nižšie práve tento vzorec je aj prípadom vývoja procesu plodnosti žien Slovenska po roku 1989.

Transformácia plodnosti odkladaním na Slovensku

Dlhodobá stabilná úroveň generačného priemerného veku žien pri prvom pôrode na Slovensku ako hlavného ukazovateľa časovania vstupov do materstva na úrovni okolo 22 rokov (pozri obr. 1) sa však približne od skupiny žien narodených v druhej polovici 60. rokov začala pomerne rýchlo zvyšovať. V generácii žien z polovice 70. rokov už presiahol 24 rokov, no ako naznačujú jeho hodnoty v mladších generáciách s ešte neukončenou reprodukciou⁵, ako aj dlhodobý vývoj prierezového priemerného veku pri prvom pôrode, ktorý už dosahuje 28 rokov, proces odkladania prvého materstva sa na Slovensku postupne medzigeneračne prehĺbuje. Keďže v generačnej podobe sú jednotlivé materské prechody vzájomne prepojené a odvíjajú sa do značnej miery od časovania predchádzajúcej udalosti, s odkladaním prvých detí dochádza aj k zvyšovaniu priemerného veku pri narodení druhých a ďalších detí. (Graf č. 1) Generačný priemerný vek pri narodení druhého dieťaťa sa už z pôvodných približne 25 rokov dostal u žien narodených v polovici 70. rokov k úrovni 28 rokov a v prípade žien z konca 70. rokov (s ešte neukončenou reprodukciou) už dosahuje takmer 29 rokov. Aj v tomto prípade je viac než zrejmé, že smerom k mladším generáciám sa proces odkladania bude ešte čoraz viac prehĺbovať. Práve neskoršie nastavenie prvých materstiev však môže negatívne pôsobiť na časovanie druhých pôrodov, resp. vôbec samotné možnosti narodenia druhého dieťaťa. Ako je zrejmé z grafu č. 2, na Slovensku môžeme identifikovať pomerne stabilný medzigeneračný pokles konečnej plodnosti, ktorý medzi generáciami 1935 a 1975 predstavoval takmer jedno dieťa. Práve v najmladších generáciách (približne od polovice 60. rokov) pritom došlo k zintenzívneniu tohto poklesu (zníženie konečnej plodnosti o 0,34 dieťaťa), pričom hlavným faktorom bola klesajúca intenzita rodenia druhých a ďalších detí. Tá sa na celkovom znížení priemerného počtu detí narodených jednej žene podieľala viac ako 80 %.

Priebeh generačných pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám z generácií 1960 a 1965 poukazuje na stabilitu mechanizmov pomerne skorého a vysoko intenzívneho prechodu k prvému materstvu. Okrem toho vidíme známy obraz veľmi dynamicky rastúcich šancí stať sa matkou už u -násťročných dievčat s vrcholom vo veku 21–23 rokov a následný v podstate rovnako dynamický pokles pravdepodobností. Potvrďuje sa tak aj značná akumulácia prechodov k prvému materstvu u žien vo veku do 25 rokov, keď do tohto veku bolo z celkového počtu prvých tabuľkových pôrodov realizovaných dlhodobo až 80 %. V mladších generáciách jednoznačne dochádza k modifiká-

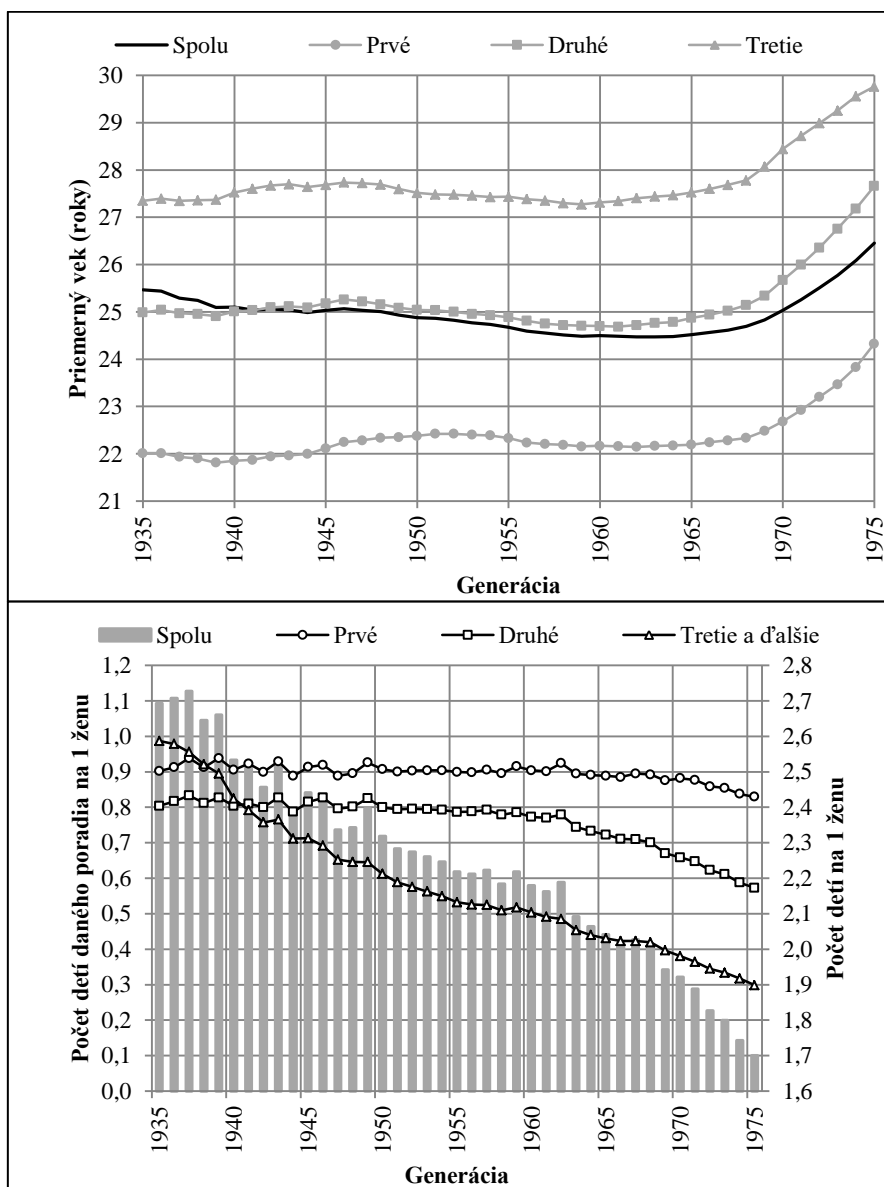
⁵ Napríklad v generácii žien narodených na konci 70. a na začiatku 80. rokov už generačný priemerný vek pri prvom pôrode prekročil hranicu 26 rokov. Vzhľadom na skutočnosť, že tieto skupiny žien majú pred sebou ešte časť zo svojho reprodukčného obdobia, možno očakávať ďalší rast generačného priemerného veku pri prvom pôrode. Ten môžu stimulovať bezdetné ženy, u ktorých snaha stať sa matkou bude viesť k realizovaniu plodnosti v neskoršej etape svojho reprodukčného obdobia (35 a viac rokov).

cii charakteru rozloženia vekovo-špecifických pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám. U bezdetných žien narodených na začiatku 70. rokov je zaujímavosťou, že najprv došlo k poklesu intenzity rodenia prvých detí v relatívne staršom veku, pričom vo veku do 20 rokov sa pravdepodobnosti oproti starším generáciám nezmenili. Uvedený jav je potrebné dať do súvislosti s časovaním nástupu prevratných socioekonomických zmien zo začiatku 90. rokov. Celková diskontinuita podmienok v kombinácii so zhoršením životných pomerov v prevažnej časti 90. rokov sa podľa nášho názoru stali hlavnými faktormi poklesu šancí stať sa prvýkrát matkou u žien narodených na začiatku 70. rokov, ktoré práve v tomto období boli vo veku 21–26 rokov. (Pozri graf č. 3) Ešte výraznejšie sa 90. roky podpísali pod pokles pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa u žien z generácie 1975. V ich prípade už identifikujeme aj zníženie intenzity rodenia prvých detí v mladšom veku. Tento jav sa ešte zvýraznil u mladších generácií z 80. a začiatku 90. rokov. (Graf č. 3) Súčasne však môžeme tiež v ich prípade vidieť pomerne významné znižovanie dynamiky poklesu pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa približne vo veku do 27 rokov. Okrem toho veľmi dôležitým zistením je aj zvyšovanie šancí narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám v druhej polovici reprodukčného veku ako prejav prehlbujúcej sa rekuperácie odložených materských štartov.

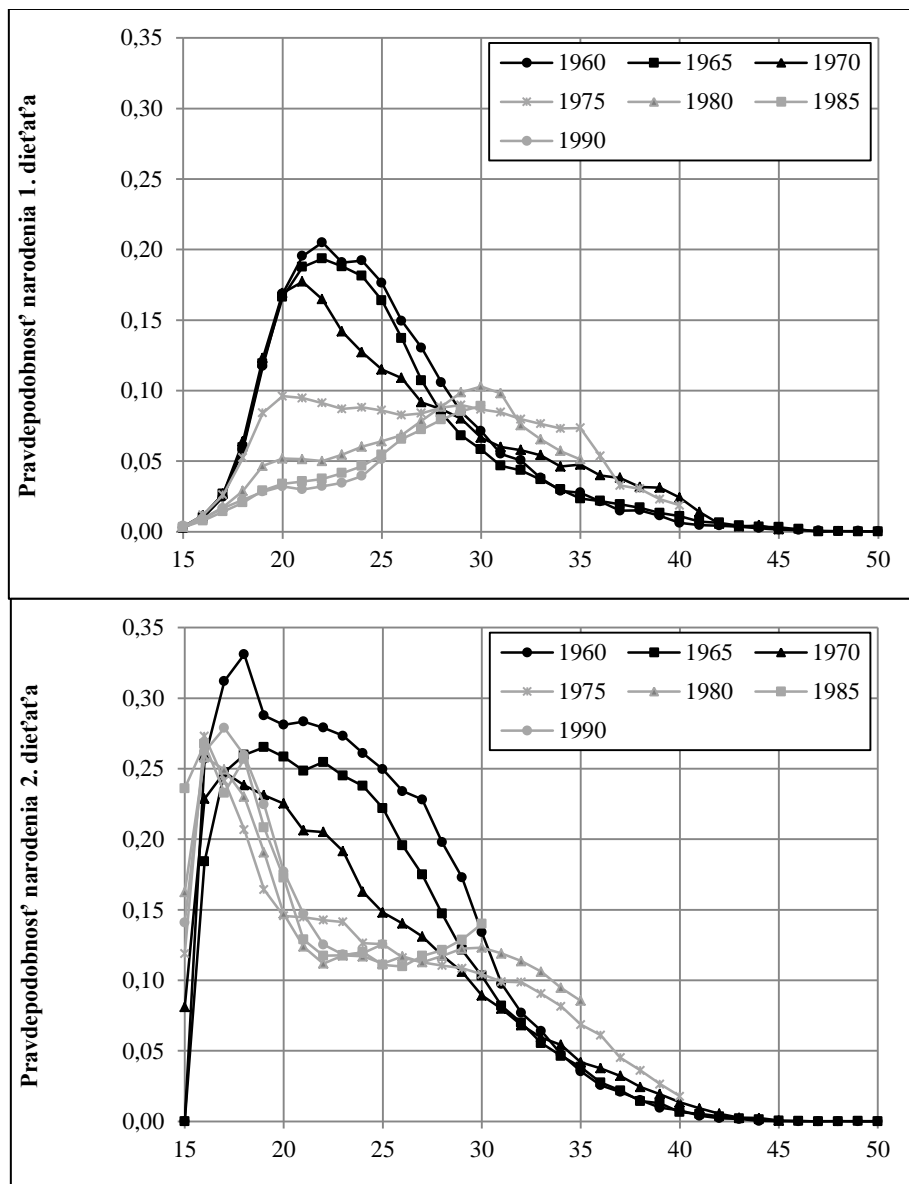
Z vekového profilu generačných pravdepodobností je u najmladších generácií zrejmé, že dominantným modelom v reprodukčných dráhach sa stalo odkladanie prvého materstva do vyššieho veku so zrýchľujúcim rastom pravdepodobností po 25. roku života a maximom okolo 30. roku života. Aký však bude definitívny priebeh a charakter kriviek pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa u bezdetných žien z generácií z druhej polovice 80. rokov však bude závisieť predovšetkým od úspešnosti dobiehania odložených prvých materstiev v druhej polovici reprodukčného obdobia. Značný príklon k dvojdetnému modelu na Slovensku vrcholiaci práve v generáciách žien z prvej polovice 60. rokov (Bližšie pozri napr. Potančoková a kol. 2008; Šprocha – Tišliar 2016; Šprocha a kol. 2016; Šprocha – Ďurček 2017) prispieval k pomerne vysokým pravdepodobnostiam, že sa žene, ktorá sa už raz stala matkou narodí aj druhé dieťa. (Graf č. 4) Tieto šance boli dokonca vyššie, ako v prípade narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám. Previazanosť na predchádzajúcu reprodukčnú históriu a spomínaný pokles pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa v mladšom veku podmienili tiež výrazné zníženie šancí narodenia druhého dieťaťa u žien vo veku 19–27 rokov. Na druhej strane u malej skupiny veľmi mladých žien stále pretrváva model skorého a pomerne vysoko pravdepodobného rizika narodenia druhého dieťaťa do dovŕšenia 19. roku života. (Graf č. 4) V porovnaní s pravdepodobnosťami prvého poradia je v najmladších sledovaných generáciách však oživenie šancí rodenia druhých detí vo vyššom veku menej výrazné. Určitý náznak zlepšenia tohto stavu môžeme vidieť až u žien

narodených v druhej polovici 80. a na začiatku 90. rokov, u ktorých šance na druhé dieťa rastú ešte pre dovŕšením 30. roku života. (Graf č. 4)

Graf č. 1 a 2: Vývoj generačného priemerného veku pri pôrode podľa poradia (hore) a konečnej plodnosti podľa poradia (dolu) narodeného dieťaťa na Slovensku, generácie 1935 – 1975

Graf č. 3 a č. 4: Vekovo-špecifické pravdepodobnosti narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám (hore) a druhého dieťaťa ženám, ktoré sa už raz matkou stali (dolu) na Slovensku

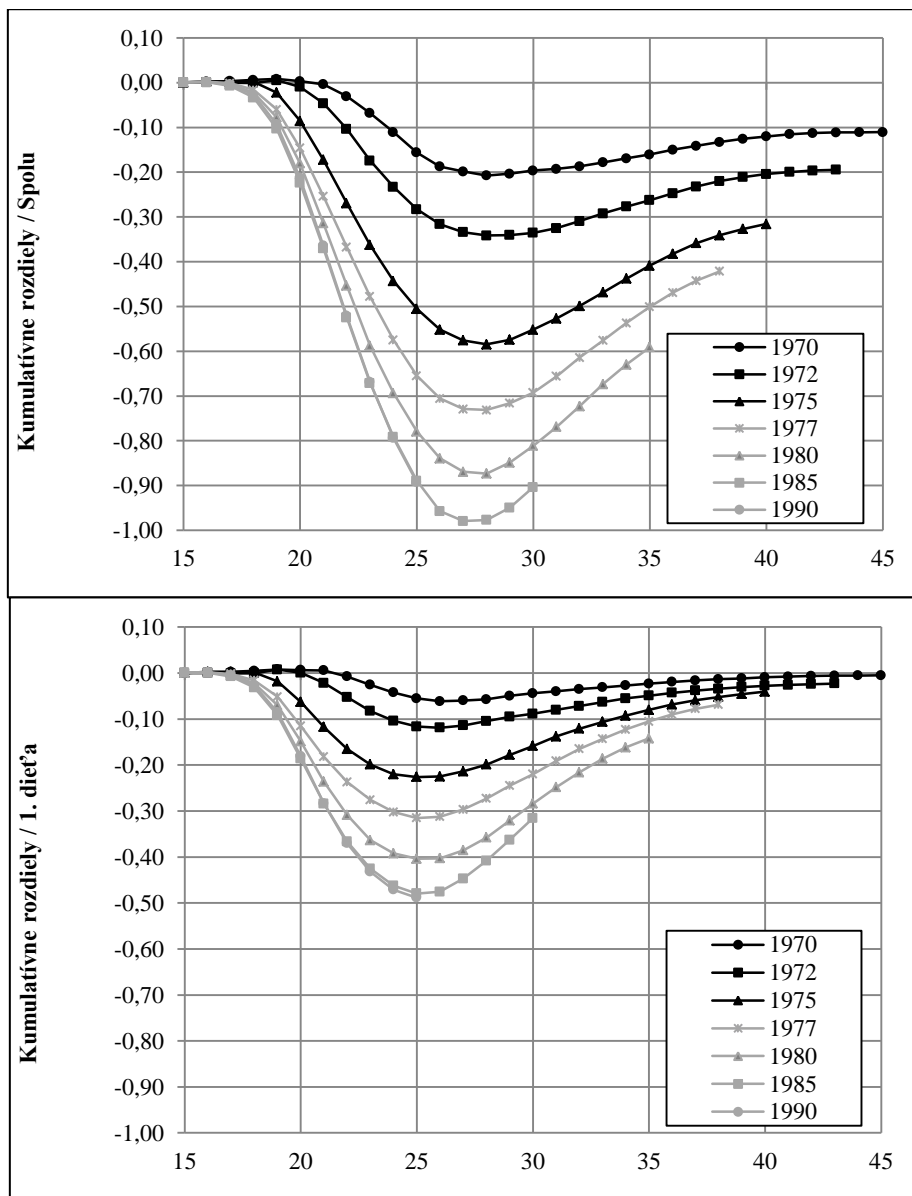

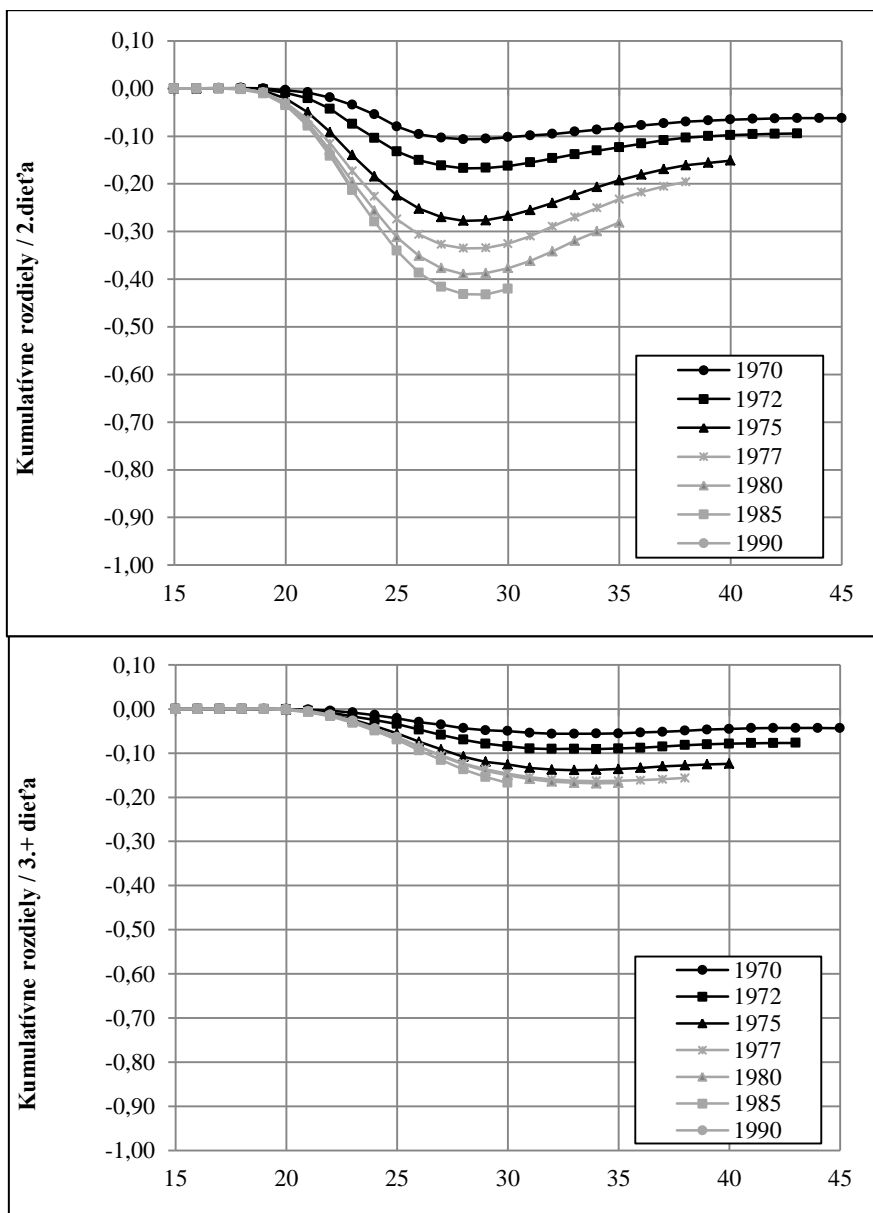
Podrobne zmeny v intenzite generačnej plodnosti podľa veku a poradia narodeného dieťaťa umožňuje sledovať nasledujúca séria grafov č. 5–8. Tie zná-

zornujú medzigeneračný vývoj kumulatívnych rozdielov vo vekovo-špecifických generačných mierach plodnosti medzi sledovanou a referenčnou generáciou. Ako sme uviedli v metodologickej časti, za referenčnú generáciu vzhľadom na kontinuálny nástup procesu odkladania, sme zvolili generáciu žien z roku 1965. Získané výsledky potvrdili, že kumulatívne rozdiely v realizovanej plodnosti sa postupne medzigeneračne prehlbovali. Najdynamickejšie tento proces prebiehal v generáciách z prvej polovice 70. rokov. (Pozri graf č. 5) Napríklad kumulatívna generačná plodnosť žien narodených v roku 1975 vo veku 27 rokov (vek maxima odkladania) bola oproti generácii 1965 nižšia už o takmer 0,6 dieťaťa na ženu, kým v generácii 1970 to bolo len o 0,2 dieťaťa. (Graf č. 5) Na druhej strane graf č. 5 a 6 tiež poukazujú na skutočnosť, že v generáciách z prvej polovice 80. rokov došlo k medzigeneračnému spomaleniu poklesu plodnosti v mladšom veku. (Graf č. 5) Najmä v prípade prvých detí sa proces odkladania už ďalej medzigeneračne výraznejšie neprehlbuje. Zdá sa teda, že fáza odkladania prvého materstva v mladšom veku sa postupne ukončuje a model prechodov k prvému dieťaťu do 27. roku života z generačného pohľadu nadobúda svoju stabilnejšiu podobu. (Graf č. 6) Ak sa pozrieme na konkrétne hodnoty, potom v generáciách žien narodených na začiatku 90. rokov proces odkladania znamenal pokles realizovanej plodnosti v porovnaní s referenčnou generáciou o takmer jedno dieťa (graf č. 5), pričom v prípade prvých detí je to zníženie o takmer 0,5 dieťaťa. (Graf č. 6)

Porovnanie grafov č. 6–8 tiež potvrdzuje, že proces odkladania najvýraznejšie zasiahol na Slovensku rodenie prvých detí, keďže objem celkovej odloženej plodnosti v najmladších generáciách dosiahol v absolútnom i relatívnom vyjadrení najvyššie hodnoty. Súčasne je tiež zrejmé, že medzigeneračne sa proces odkladania prejavil a prehlboval aj u druhých a ďalších detí. Spoločným výsledkom tohto procesu tak bolo spomínané zníženie realizovanej plodnosti u žien narodených na začiatku 90. rokov o takmer jedno dieťa. (Graf č. 9) Uvedený vzorec o najväčších dopadoch odkladania na rodenie prvých detí, ktorý je typickým znakom aj pre ďalšie populácie s prebiehajúcou transformáciou plodnosti odkladaním (pozri Sobotka a kol. 2011a, b), však na Slovensku neplatil úplne.

Graf č. 5, 6, 7 a 8: Kumulatívne rozdiely vekovo-špecifických generačných mier plodnosti podľa poradia na Slovensku, referenčná generácia 1965

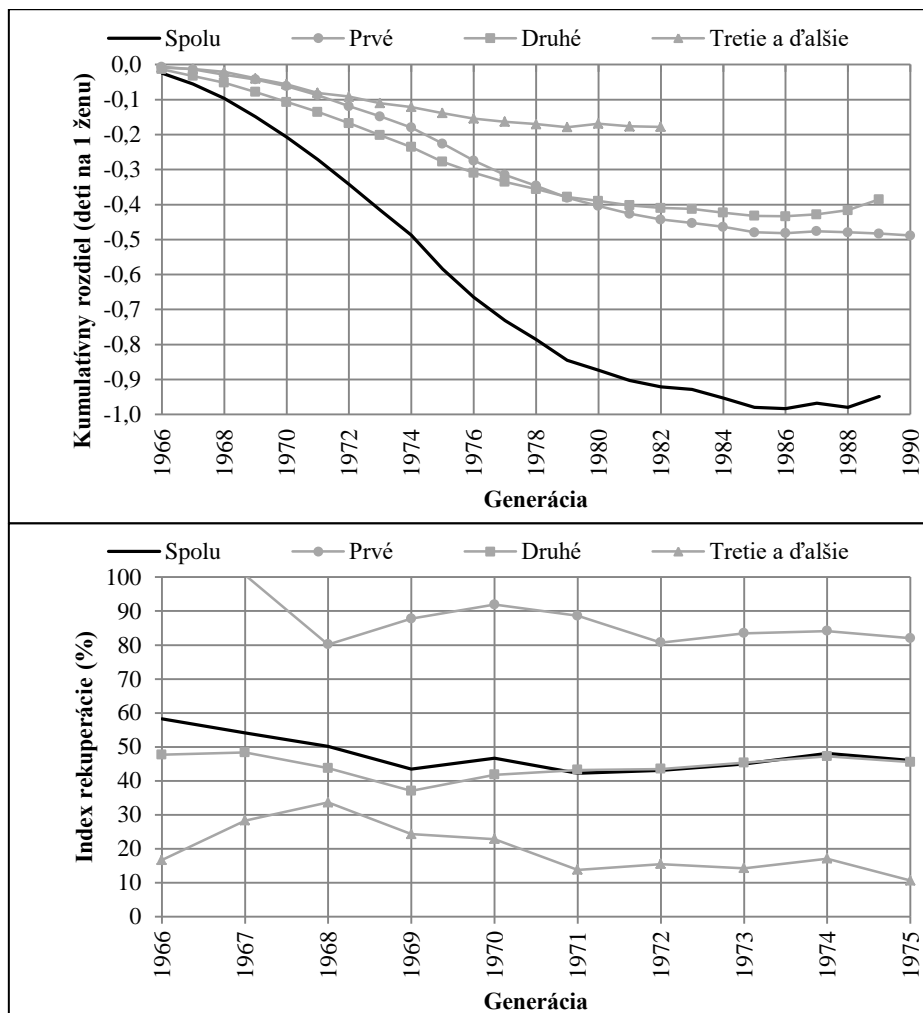

Na grafe č. 9 môžeme vidieť, že vo všetkých generáciách žien z druhej polovice 60. a 70. rokov (s výnimkou 1979) miera odkladania druhých detí prevažovala nad mierou odkladania prvých. Vzhľadom na vek, kedy tieto generácie dosahovali uvedené maximum odkladania, je zrejmé, že negatívne

dopady socioekonomickej transformácie prebiehajúcej prevažnú časť 90. rokov a nepriaznivo ovplyvňujúcej životné podmienky prispeli k o niečo väčším snahám matiek jedného dieťaťa odložiť narodenie ďalšieho, ako odkladať prechod do prvého materstva u bezdetných. Až s generáciami z 80. rokov, ktoré dno odkladania dosahovali na konci 90. rokov, dochádza k vzniku klasického obrazu, kde proces odkladania najvýznamnejšie podmieňuje rodenie prvých detí.

To, či sa odkladanie podpíše aj pod ďalšie znižovanie konečnej plodnosti však nezávisí len od celkového objemu odloženej plodnosti, ale aj od toho ako úspešne budú ženy v sledovaných generáciách v dobiehaní. Až rozdiel medzi mierou rekuperácie a odkladania na konci reprodukčného veku bude predstavovať potom výsledný rozdiel v konečnej plodnosti medzi sledovanou a referenčnou generáciou. V relatívnom vyjadrení potom túto úspešnosť môžeme vyjadríť indexom rekuperácie. Jeho hodnoty prezentuje graf č. 10. Analýzy procesu odkladania a rekuperácie v zahraničí (Sobotka a kol. 2011a, b) ukázali, že rodenie prvých detí síce je najviac ovplyvnené posunom materských štartov do vyššieho veku, ale súčasne sa prevažnú časť z týchto odložených reprodukčných zámerov podarí dobehnúť. Podobnú situáciu nachádzame aj na Slovensku, keďže hodnota indexu rekuperácie prvého dieťaťa v generáciách 1966 – 1975 sa stabilne pohybovala na a nad hranicou 80 %. (Graf č. 10) Celkom odlišná situácia je však v prípade druhých a ďalších detí. Z celkového objemu odložených druhých pôrodov sa podľa indexu rekuperácie vo vyššom veku realizovala v generáciách 1966 – 1975 ani nie polovica. (Graf č. 10) V mladších generáciách však môžeme vidieť určitý mierny rast, k čomu by mohla u žien narodených v 80. rokoch prispieť aj stabilizácia mier odkladania druhých detí, resp. v najmladších generáciách dokonca určité znižovanie celkového objemu odkladania. (Pozri graf č. 9) V prípade tretích a ďalších detí je však situácia zrejma a hlavným znakom je len minimálne dobiehanie odloženej plodnosti tejto parity, keďže index rekuperácie dosahuje len 10–15 % u žien narodených v prvej polovici 70. rokov.

Graf č. 9 a10: Miera odkladania (hore) a index rekuperácie (dolu) generlačnej plodnosti podľa poradia narodeného dieťaťa na Slovensku

Záver

Proces odkladania materstva predstavuje (nielen) na Slovensku jeden z najvýznamnejších transformačných procesov reprodukčného správania, ktorý kontinuálne pokračuje už viac ako štvrtstoročie. Svojou povahou a rozsahom ide o jedinečný aspekt, ktorý v slovenskej spoločnosti nemá žiadnu historickú paralelu. Nikdy doteraz sa na Slovensku ženy nestávali matkami tak neskoro, ako je tomu v súčasnosti. Navyše ako ukazujú naše poznatky s prehlbujúcou sa reku-

peráciou proces odkladania a zvyšovania hodnôt všetkých indikátorov časovania plodnosti na Slovensku bude pokračovať. K tomu prispieva aj skutočnosť, že aj napriek dynamickým posunom plodnosti do vyššieho veku existuje ešte stále pomerne veľký priestor (napríklad v porovnaní s krajinami severnej a južnej Európy) na ďalšie prehlbovanie procesu starnutia vekového profilu reprodukcie. Súčasne je potrebné si tiež uvedomiť, že s odkladaním materských štartov je ovplyvnené aj časovanie rodenia druhých a ďalších detí. To môže mať v spojitosti so zistenou nízkou mierou rekuperácie významný dopad nielen na samotnú úroveň konečnej plodnosti, ale aj štruktúru žien podľa počtu narodených detí. Pri zachovaní súčasného stavu a bez výraznejšieho nárastu mier rekuperácie druhých a ďalších detí je možné smerom ku generáciám žien narodených v 80. rokoch očakávať nielen mierne zvýšenie bezdetnosti, ale predovšetkým nárast jednodetnosti na úkor dvojdetného modelu rodiny. Model rodiny s tromi a viac deťmi, ktorý až do generácií žien zo začiatku 40. rokov 20. storočia na Slovensku bol dominantný, by sa stal skôr marginálnou reprodukčnou stratégiou.

Podrobná analýza transformácie plodnosti odkladaním v generačnej perspektíve potvrdila, že proces odkladania materstva sa začal výraznejšie presadzovať u žien narodených na začiatku 70. rokov. Tie práve na začiatku 90. rokov vstupovali do veku, kedy v minulom reprodukčnom režime sa stávali matkami najmä prvého a druhého dieťaťa, no diskontinuita životných podmienok tento režim výrazne ovplyvnila a došlo k nástupu odkladania materstva do vyššieho veku. Z ohľadom na samotný objem odkladania je tiež zaujímavé, že práve ženy narodené v 70. rokoch vo väčšej miere odkladali druhé deti ako svoje prvé materstvo. Dá sa z toho usudzovať v kontexte vtedajších podmienok, že išlo do značnej miery o reakciu na krízovú situáciu a až neskôr sa začali vo väčšej miere presadzovať normatívne a hodnotové zmeny v kombinácii s dlhotrvajúcimi štrukturálnymi posunmi v spoločnosti. Samotné odkladanie materstva sa následne ako nová reprodukčná stratégia následne šírila medzigeneračne a prehlbovala sa s každou ďalšou mladšou generáciou. Prvá fáza transformácie v podobe odkladania generačnej plodnosti a najmä odkladania prvého dieťaťa sa však u žien narodených v 80. rokoch postupne stabilizuje a model reprodukcie v prvej polovici reprodukčného veku začína nadobúdať ustálenejšiu podobu. Celkový rozsah starnutia generačných mier plodnosti, ako aj vývoj konečnej plodnosti a štruktúry žien podľa parity a tým aj podoby budúcej rodiny na Slovensku bude do značnej miery závisieť od vývoja mier rekuperácie. V prípade prvých pôrodov sa ukazuje, že tak ako v iných európskych populáciách väčšina z odložených materských štartov bude vo vyššom veku realizovaná. Hlavným faktorom budúceho vývoja sa tak stáva zatiaľ nízky index rekuperácie druhých a ďalších detí.

Odkladanie materstva do vyššieho veku na Slovensku je potrebné vnímať ako komplex viacerých parciálnych na seba naviazaných prechodov na ceste k dospelosti. Materstvo je tak len jedna zo životných tranzícií, ktorá sa posúva do vyššieho veku. Často je vnímaná tiež ako jedna z posledných v prípade nadobúdania statusu dospelého a je podmienená realizáciou niektorých predchádzajúcich (ukončenie vzdelávania, ekonomická a rezidenčná samostatnosť a tiež stabilný párový zväzok). Ako sme ukázali v našom prehľade, práve tieto prechody tiež prechádzajú od začiatku 90. rokov veľkými zmenami. Sme svedkami výrazného predlžovania obdobia štúdia mladých generácií žien. Rovnako tiež dochádza k významným kvalitatívnym posunom v dosiahnutom vzdelaní, čo samo o sebe ovplyvňuje priamo i nepriamo časovanie materstva. Ak odhliadneme od zhoršenia životnej situácie a celkovej diskontinuity podmienok v prvej polovici 90. rokov, potom odkladanie materstva na Slovensku nie je len reakciou na krízové obdobie, ale aj na dlhodobé štrukturálne zmeny, ktoré prichádzajú s prechodom na trhové hospodárstvo. Z nich dôležitými sa stávajú najmä uplatnenie na trhu práce, získanie stabilného formálneho zamestnania, ako aj dostatočné finančné ohodnotenie a možnosť kariérneho rastu. Pomerne dôležitým aspektom spojeným s odkladaním materstva sa stáva rezidenčná samostatnosť. Viaceré signály potvrdzujú, že táto dimenzia je v mnohých aspektoch problematická a výsledkom je absencia samostatného bývania a pomerne časté súžitie mladých dospelých so svojimi rodičmi. Okrem ekonomických aspektov (finančná dostupnosť bývania, absencia nájomných bytov a pod.) k tomu môže prispievať aj transformácia párových zväzkov. Rovnako ako v prípade materstva aj vstup do manželstva je na Slovensku dlhodobo odkladaný do vyššieho veku, pričom mladé generácie žien a najmä mužov sa tiež vyznačujú aj pomerne nízkou intenzitou uzatvárania manželských zväzkov. Odklon od manželstva k rôznym formám neformálnych zväzkov však môže vysvetľovať len časť z tohto výrazného poklesu podielu osôb žijúcich v manželstve. Do úvahy musíme tiež zobrať osoby odmietajúce manželstvo, osoby preferujúce fenomén single a v postmodernej premene charakteru a kvality párových zväzkov aj osoby, ktorým sa dlhodobo nedarí nájsť vhodného partnera, resp. udržať si stabilný vzťah. Tieto prechody spolu s ďalšími štrukturálnymi a normatívnymi faktormi tak spoločne podmieňujú časovanie materstva a vytvárajú z neho na Slovensku starostlivo plánovaný životný prechod, ktorý je konfrontovaný s každodennou realitou jednotlivca a strategicky odkladaný na príhodné obdobie.

***Branislav Šprocha** absolvoval magisterské a doktorandské štúdium (2011) na Prírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Prahe v obore demografia. Od roku 2007 je vedecko-výzkumným pracovníkom Inštitútu informatiky a štatistiky vo Výskumnom demografickom centre v Bratislave a od roku 2009 vedeckým*

pracovníkom Prognostického ústavu Slovenskej akadémie vied. V oblasti demografie sa špecializuje na problematiku sobášnosti, rozvodovosti, populačného vývoja, transformácie reprodukčného správania po roku 1989 a jeho dopadov na spoločnosť. Okrem toho sa venuje tiež analýze vybraných populačných štruktúr, reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva na Slovensku a problematike populačného prognózovania.

Pavol Ďurček vyštudoval odbor geografia a demogeografia v štátnej správe a samospráve na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Medzi rokmi 2011 až 2015 absolvoval doktorandské štúdium na Katedre humánnej geografie a demografie. V súčasnosti je vedeckým pracovníkom na Katedre humánnej geografie a demografie. Venuje sa výskumu geografickej, ako aj štatistickej diferenciácie demografických procesov a demografických štruktúr.

LITERATÚRA

- ADSERA, A., 2004: Changing Fertility Rates in Developed Countries. The Impact of Labour Market Institutions. *Journal of Population Economics*, 17, 1, s. 1-27.
- BAIZÁN, P. – AASSVE, A. – BILLARI, C. F., 2003: Cohabitation, Marriage, and First Birth: The Interrelationship of Family Formation Events in Spain. *European Journal of Population* 19, 2, s. 147-169.
- BEETS, G. – DOURLEIJN, E. – LIEFBROER, A.C. – HENKENS, K., 2001: De timing van her eerste kind in Nederland en Europa. Rapport No. 59, NIDI, Den Haag.
- BILLARI, F.C. – PHILIPPOV, D., 2004: Education and Transition to Motherhood: A Comparative Analysis of Western Europe. *European Demographic Research Papers* 3.
- BLEHA, B. – VAŇO, B. – BAČÍK, V., (eds.) 2014: Demografický atlas Slovenskej republiky. Bratislava: Geografika.
- BLOSSFELD, H. P. – HUININK, J., 1991: Human Capital Investments or Norms of Role Transition? How Women's Schooling and Career Affect the Process of Family Formation. *American Journal of Sociology*, 97, 1, s. 143-168.
- BLOSSFELD, H.P. – MILLS, M., 2003: Globalization, Uncertainty and Changes in Early Life Courses. *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 6, 2, s. 188-218.
- BONGAARTS, J. – FEENEY, G., 1998: On the Quantum and Tempo of Fertility. *Population and Development Review*, 24, 2, s. 271-191.
- BONGAARTS, J. – SOBOTKA, T., 2012: A Demographic Explanation for the Recent Rise in European Fertility. *Population and Development Review*, 38, 1, s. 83-120.
- BYNNER, J. 2005: Rethinking the Youth Phase of Life Course: The Case for Emerging Adulthood? *Journal of Youth Studies*, 8, 4, s. 367-384.
- CALOT, G. – RYCHTAŘÍKOVÁ, J., 1992: Vznik a zánik manželských svazků a plodnost žen v Československu a Francii. In: Z. Pavlík.(ed.): *Sňatečnost a rodina*, Praha: Academia, s. 35-79.

- DŽAMBAZOVIČ, R. – ŠPROCHA, B., 2017: Kto žije v kohabitáciách na Slovensku? Intenzita vytvárania a charakteristiky kohabitujúcich osôb podľa výsledkov Sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. *Sociológia*, 49, 4, s. 369-404.
- FIALOVÁ, L., 2009: Marriage Patterns in the European Union. *Population Development in the Czech Republic 2007*. Praha: SLON, s. 93-100.
- FREJKA, T., 2008: Determinants of Family Formation and Childbearing During the Societal Transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research*, 19, Special collection 7, s. 139-170.
- FREJKA, T.– CALOT, G., 2001. Cohort Reproductive Patterns in Low Fertility Countries. *Population and Development Review*, 27, 1, s. 103-132.
- FREJKA, T.– SARDON, J. P., 2004. Childbearing Trends and Prospects in Low-Fertility Countries. A Cohort Analysis. *European Studies of Population*, Vol. 13, Dordrecht, Boston a Londýn : Kluwer Academic Publishers.
- FREJKA, T. – SOBOTKA, T., 2008: Fertility in Europe: Diverse, Delayed and Below Replacement. *Demographic Research*, 19, Special collection 7, s. 15-46.
- FRIEDMAN, D. – HECHTER, M. – KANAZAWA, S., 1994: Theory of the Value of Children. *Demography*, 31, 3, s. 375-401.
- GOLDSTEIN, J. R.– KENNEY, C.T., 2001: Marriage Delayed or Marriage Forgone? New Cohort Forecasts of First Marriage for U.S. Women. *American Sociological Review*, 66, 4, s. 506-519.
- HAŠKOVÁ, H., 2009: Fenomén bezdětnosti. Praha: SLON.
- HUININK, J., 1995: Education, Work and Family Patterns of Men: The Case of Western Germany. In: H.P. Blossfeld (ed.): *The New Role of Women. Family Formation in Modern Societies*. Boulder: Westview Press, s. 247-261.
- CHALOUPKOVÁ, J., 2010: Proměny rodinných a profesních startů. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- JASILIONIENE, A. – JDANOV, D. A. – SOBOTKA, T. – ANDREEV, E. M. – ZEMAN, K. – SHKOLNIKOV, V. M., 2015: Methods Protocol for the Human Fertility Database. <https://www.humanfertility.org/cgi-bin/team.php>
- KALMIJN, M., 2007: Explaining Cross-National Differences in Marriage, Cohabitation, and Divorce in Europe, 1990 – 2000. *Population studies*, 61, 3, s. 243-263.
- KANTOROVÁ, V., 2004: Education and Entry into Motherhood: The Czech Republic During the State Socialism and the Transition Period (1970 – 1997). *Demographic Research*, Special Collection, 3, s. 245-274.
- KOHLER, H. P. – BILLARI, F. C. – ORTEGA, J. A., 2002: The Emergence of Low-Fertility in Europe During the 1990s. *Population and Development Review*, 28, 4, s. 641-680.
- KOHLER, H. P. – BILLARI, F. C. – ORTEGA, J. A., 2006: Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options. In: F. Harris, (ed.): *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?* Lanham: Rowman & Littlefield Publishers. s. 48-109.
- KRAVDAL, Ø., 1994: The Importance of Economic Activity, Economic Potential and Economic Resources for the Timing of First Births in Norway. *Population Studies*, 48, 2, s. 249-267.

- KUČERA, M., 1994: *Populace České republiky 1918 – 1991*. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR.
- KUIJSTEN, A., 1996: Changing Family Patterns in Europe, a Case of Divergence? *European Journal of Population*, 12, 2, s. 115-143.
- LIEFBROER, A. C., 2005: The Impact of Perceived Costs and Rewards of Childbearing on Entry into Parenthood: Evidence from a Panel Study. *European Journal of Population*, 21, 4, s. 367-391.
- LESTHAEGHE, R., 1995: The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In: K. O. Mason – A. M. Jenses (eds.): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press, s. 17-62.
- LESTHAEGHE, R., 2001: Postponement and Recuperation: Recent Fertility Trends and Forecasts in Six Western European Countries. Paper presented at the IUSSP Seminar „International perspectives on low fertility: Trends, theories and policies.“ Tokyo, 21–23 March 2001.
- LESTHAEGHE, R. – MOORS, G., 2000: Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World. *Review of Population and Social Policy*, 9, s. 121-170.
- LESTHAEGHE, R. – NEELS, K., 2002: From the First to the Second Demographic Transition. An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18, 4, s. 325-360.
- LESTHAEGHE, R. – SURKYN, J., 2002: New Forms of Household Formation in Central and Eastern Europe: Are they Related to Newly Emerging Value Orientations? *Economic Survey of Europe 2002/1*. New York and Geneva (Economic Commission for Europe, United Nations), s. 197-216.
- LESTHAEGHE, R. – NEIDERT, L. – SURKYN, J., 2007: Household Formation and the “Second Demographic Transition” in Europe and the US: Insights from Middle Range Models.
- LUTZ, W. – SKIRBEKK, V. – TESTA, M.R., 2006: The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, 4, s. 167-192.
- MCDONALD, P., 2000a: Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility. *Journal of Population Research*, 17, 1, s. 1-16.
- MCDONALD, P., 2000b: Gender Equity in Theories of Fertility Transition. *Population and Development Review*, 26, 3, s. 427-439.
- MILLS, B. – BLOSSFELD, H. P., 2005: Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A Theoretical Framework. In: H. P. Blossfeld – M. Mills – E. Klijzing – K. Kurz (eds.): *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London: Routledge, s. 1-24.
- MONNIER, A. – RYCHTÁŘIKOVÁ, J., 1992: The Division of Europe into East and West. *Population: An English Selection*, 4, s. 129-160.
- NEELS, K., 2006: Reproductive Strategies in Belgian Fertility. NIDI/CBGS Publications No. 38. Brussels, CBGS.
- NEELS, K., 2010: Economic Context and Fertility Outcomes. Exploring Educational Differentials in Postponement and Recuperation of First Births in Belgium, France,

- and the Netherlands. Paper presented at the European Population conference. Vienna, 2. September 2010.
- NÍ BROLCHAÍN, M., 1993: East-West Marriage Contrasts, Old and New. In: A. Blum – J. L. Rallu (eds.): *European Population II. Demographic dynamics*. Paris, s. 461-479.
- ORTEGA, J. A. – KOHLER, H. P., 2002: Measuring Low Fertility. Rethinking Demographic Methods. MPIDR Working Paper WP 2002-001.
- PHILIPPOV, D., 2003: Fertility in Times of Discontinuous Societal Change. In I. Kotowska – J. Józwiak (eds.): *Population of Central and Eastern Europe. challenges and opportunities*. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, s. 665-689.
- POTANČOKOVÁ, M., 2009: Odkladanie do vyššieho veku na Slovensku vo svetle štatistických a kvalitatívnych dát. In: B. Bleha (ed.): *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geografika, s. 39-61.
- POTANČOKOVÁ, M., 2013: Rodina a životné dráhy mladých dospelých. In: V. Krivý (eds.): *Ako sa mení slovenská spoločnosť*. Bratislava: IRIS, s. 89-127.
- POTANČOKOVÁ, M. – VAŇO, B. – PILINSKÁ, V. – JURČOVÁ, D., 2008: Slovakia: Fertility Between Tradition and Modernity. *Demographic research*, 19, Special collection, 7, s. 973-1018.
- PRIOUX, F., 2005: Late Fertility in Europe: Some Comparative and Historical Data. *Revue d'Épidémiologie et de Santé Publique-Epidemiology and Public Health* 53(Hors-Série 2), s. 3-11.
- SHANAHAN, M.J., 2000: Pathways to Adulthood in Changing Societies: Variability and Mechanisms in Life Course Perspectives. *Annual Review of Sociology*, 26, s. 667-692.
- SKIRBEKK, V. – KOHLER, H. P. – PRSKAWETZ, A., 2004: Births, Month, School Graduation and the Timing of Births and Marriages. *Demography*, 41, 3, s. 225-254.
- SOBOTKA, T., 2002: Ten Years of Rapid Fertility Changes in the European Post-Communist Countries. Evidence and Interpretation. Population Research Centre University of Groningen, Working Paper Series 02-1, July 2002.
- SOBOTKA, T., 2003: Re-Emerging Diversity: Rapid Fertility Changes in Central and Eastern Europe After the Collapse of the Communist Regimes. *Population (English Edition)*, 58, 4/5, s. 451-485.
- SOBOTKA, T., 2004: Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- SOBOTKA, T., 2009: Shifting Parenthood to Advanced Reproductive Ages: Trends, Causes and Consequences. *Intergenerational Justice Review*, 9, 1, s. 56-61.
- SOBOTKA, T., 2011: Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. *Historical Social Research*, 36, 2, s. 246-296.
- SOBOTKA, T. – TOULEMON, L., 2008: Changing Family and Partnership Behaviour. Common trends and persistent diversity across Europe. *Demographic Research*, 19, Special collection, 7, s. 85-138.
- SOBOTKA, T. – ZEMAN, K. – LESTHAEGHE, R. – FREJKA, T., 2011a: Postponement and Recuperation in Cohort Fertility: New Analytical and Projection Methods

- and their Application. *European Demographic Research Papers*, 2, Vienna: Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences.
- SOBOTKA, T. – ZEMAN, K. – LESTHAEGHE, R. – FREJKA, T. – NEELS, K., 2011b: Postponement and Recuperation in Cohort Fertility: Austria, Germany and Switzerland in a European Context. *Comparative Population Studies – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 36, 2-3, s. 417-452.
- ŠPROCHA, B., 2010: Vývoj vzdelanostnej štruktúry a vzdelávania na Slovensku. *Slovenská štatistika a demografia*, 20, 1, s. 3-30.
- ŠPROCHA, B., 2014: Odkladanie a rekuperácia plodnosti v kohortnej perspektíve v Českej republike a na Slovensku. *Demografie*, 56, 3, s. 219-233.
- ŠPROCHA, B., 2016: Transformácia sobášnosti slobodných v Českej a Slovenskej republike v prierezovom a kohortnom pohľade. *Demografie*, 58, 3, s. 237-238.
- ŠPROCHA, B., 2017: Rómska populácia na Slovensku a kohortná plodnosť rómskych žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. *Demografie*, 59, 2, s. 118-131.
- ŠPROCHA, B. – ĎURČEK, P., 2017: Generačná plodnosť a koncentrácia reprodukcie žien Česka a Slovenska podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania. *Demografie*, 59, 3, s. 224-241.
- ŠPROCHA, B. – ŠÍDLO, L. – NOVÁKOVÁ, G. – ŠŤASTNÁ, A., 2016: Kohortní zmeny v koncentracii plodnosti v Česku a na Slovensku. *Sociológia*, 48, 5, s. 474-499.
- ŠPROCHA, B. – ŠŤASTNÁ, A. – ŠÍDLO, L., 2017: Bezdetnosť – nový fenomén v životných dráhach žien Slovenska. *Sociológia*, 49, 5, s. 561-587.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, B., 2016: Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK v Bratislave.
- ŠPROCHA, B. – VAŇO, B. – BLEHA, B., 2014: Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030. Bratislava: EKONÓM.
- VAN DE KAA, D. J., 1987: Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42, s. 1-57.
- VAN DE KAA, D. J., 1997: Options and Sequences: Europe's Demographic Patterns. *Journal of the Australian Population Association*, 14, 1, s. 1-29.
- VASKOVICS, L., 2001: The Sociological Theory of Post-Adolescence. *Review of Sociology*, 11, 1, s. 5-20.
- VIDOVIČOVÁ, L. – GREGOROVÁ, E., 2007: Vekové normy v sociologické perspektíve. *Sociální studia*, 1-2, s. 201-217.